

В.І. Филипська

Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С.Сковороди

ФІЛОСОФСЬКІ ТА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ВЧИТЕЛІВ

У статті розкрито філософські, психологічні та педагогічні підходи до самовдосконалення, схарактеризовано ідеалістичні, матеріалістичні та діалектичні підходи до тлумачення поняття самовдосконалення як філософської проблеми; розглянуто психологічні підходи, а саме, суб`єктний та акмеологічний; проаналізовано педагогічну проблематику самовдосконалення в контексті гуманістичної педагогіки, "формуючої" педагогіки радянського періоду та в світлі особистісно-орієнтованого підходу на сучасному етапі.

Ключові слова: самовдосконалення, філософський підхід, психологічний підхід, педагогічний підхід, ідеалістичний підхід, матеріалістичний підхід, діалектичний підхід, суб`єктний підхід, акмеологічний підхід, гуманістична педагогіка

В.И. Филипская

Харьковский национальный педагогический
университет имени Г.С.Сковороды

ФИЛОСОФСКИЕ И ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К САМОСОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ УЧИТЕЛЕЙ

В статье раскрыто философские, психологические и педагогические подходы к самосовершенствованию, схарактеризовано идеалистические, материалистические и диалектические подходы к толкованию понятия самосовершенствования как философской проблемы; рассмотрены психологические подходы, а именно, субъектный и акмеологичный; проанализирована педагогическая проблематика самосовершенствования в контексте гуманистической педагогики, "формирующей" педагогики советского периода и в свете личностно-ориентированного подхода на современном этапе.

Ключевые слова: самосовершенствование, философский подход, психологический подход, педагогический подход, идеалистический подход, материалистический подход, диалектический подход, субъектный подход, акмеологичный подход, гуманистическая педагогика

V.I. Filipka

Kharkiv National Pedagogical
University named after G.S.Skovoroda

PHILOSOPHICAL, PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL APPROACHES TO TEACHERS` SELF-DEVELOPMENT

The article describes philosophical, psychological and pedagogical approaches to self-development; idealistic, materialistic and dialectical approaches to interpretation of the concept of self-development as a philosophical problem; such psychological approaches are considered as subject and achmeological ones; the

pedagogical problems of self-development are analysed in the context of humanistic pedagogics, "forming" pedagogics of soviet period and in the light of the personality-oriented approach nowadays.

Keywords: self-development, philosophical approach, psychological approach, pedagogical approach, idealistic approach, materialistic approach, dialectical approach, subject approach, achmeological approach, humanistic pedagogics

Постановка проблеми. Наукова думка ХІ століття синтезує надбання філософського, психологічного та педагогічного мислення щодо питання професійного саморозвитку та самовдосконалення вчителя всіх попередніх століть, розширюючи їх, поглиблюючи, збільшуючи арсенал засобів самотворення особистості, відводячи важливу роль творчому саморозвитку та складовим процесу самовдосконалення.

Виходячи з цього, актуальною є проблема розгляду філософських, психологічних та педагогічних підходів до самовдосконалення вчителя.

Аналіз актуальних досліджень.

Мета статті – проаналізувати філософські, психологічні та педагогічні підходи до самовдосконалення. Серед завдань: схарактеризувати ідеалістичні, матеріалістичні та діалектичні підходи до тлумачення поняття самовдосконалення як філософської проблеми; розглянути психологічні підходи, а саме, суб'єктний та акмеологічний; проаналізувати педагогічну проблематику самовдосконалення в контексті гуманістичної педагогіки, "формуючої" педагогіки радянського періоду та в світлі особистісно-орієнтованого підходу на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Дослідниця Т.В. Шестакова зазначає, що Філософське осмислення самовдосконалення особистості характеризується значною розманітністю поглядів на його сутність і значення, механізми і внутрішню природу під впливом яких формуються ідеалістичні, матеріалістичні та діалектичні підходи до тлумачення поняття самовдосконалення [30].

Ідеалістичне розуміння самовдосконалення особистості ґрунтується на пріоритеті духовно-моральних цінностей, визнанні надприродного начала в світі й позитивної глибинної сутності в кожній людині та характеризується осмисленням самовдосконалення як суто внутрішньої активності, спрямованої на розвиток

духовності, збагачення внутрішнього світу особистості шляхом актуалізації її потенційних сил і можливостей переважно за умов "відходу від суєти світу", нехтування активною діяльністю установкою на вдосконалення світу, визнання самоцінності самовдосконалення.

Матеріалістичний підхід до розуміння самовдосконалення особистості ґрунтується на пріоритетності утилітарно-прагматичних цінностей та ідеях всемогутності й величі людини як "володаря світу" та характеризує самовдосконалення як зовнішню активність особи, спрямовану на досягнення соціально обумовленого ідеалу розумової, фізичної та моральної досконалості шляхом корекції власної діяльності та поведінки відповідно до норм і цінностей певного суспільства з метою самоутвердження в ньому та забезпечення гарного сьогочасного існування.

У діалектичному підході до розуміння самовдосконалення особистості гармонізуються ідеалістичні й матеріалістичні погляди на природу даного феномена на засадах єдності протилежностей і пріоритетності гуманістичних цінностей, відповідно до чого самовдосконалення особистості розглядається одночасно як внутрішня і зовнішня активність, спрямована на досягнення ідеалу "надлюдини" (в єдності її духовного і фізичного начал) завдяки збагаченню її внутрішнього світу та вдосконаленню зовнішніх проявів за умов "єднання зі світом" та творчої самореалізації в ньому.

Тенденції інтеграції матеріалістичного та ідеалістичного бачення самовдосконалення простежуються ще в етнокультурі Київської Русі в ідеях "діючої любові", служіння людям, де самовдосконалення виступає одночасно духовно і соціально спрямованим, зовнішньо і внутрішньо активним процесом та розуміється як "особлива життєва позиція, що переводить внутрішнє знання про добро в практичну іпостась" [209; 10]. В "етичній філософії" (О.Радіщев, О.Бестужев, О.Куніцин та ін.), та "філософії серця" (Г. Сковорода) наголошується на єдності чуттєвого і раціонального начал в людині, а самовдосконалення осмислюється як самопізнання людиною "серцевих" глибин власного "Я" та їх реалізація в "спорідненій" діяльності [209; 12].

У працях сучасних вчених (І.Донцов, Л.Ігнатовський, О.Кочетов, В.Лозовий та ін.) феномен самовдосконалення загалом розглядається як свідомий рух особистості до досконалості, як "саморозвиток, пропущений крізь свідомість суб'єкта, що розвивається" [96; 36]. У процесі ж саморозвитку особистості поруч із рядом неусвідомлених його форм, таких як наслідування, копіювання та ін. виділяються й усвідомлені: самовиховання (нижча) і самовдосконалення (вища), які "відрізняються одна від одної природою самотворчої активності та масштабом перетворень" [209; 14]. Самовдосконалення особистості, для якої значущою визнається "не міра розвитку будь-яких якостей особистості, а їхній моральний зміст, здатність до утворення загальнолюдських моральних цінностей" [111; 3], трактується як "процес розгортання людського в людині", явище, що "стосується цілісної зміни особистості, а не покращення окремих її властивостей і здібностей" [210; 12-13], та незмінно пов'язується з актуалізацією позитивних сил зростання і розвитку особистості, її творчого потенціалу, з духовно-моральним розвитком людини, її особистісним зростанням і спрямовується "на досягнення найвищого рівня морального розвитку, моральної чистоти" [77; 29], відображаючи "прагнення індивіда довести розвиток своєї особистості до вищого рівня, до мислимої межі" [65; 11].

Завдяки розвитку синергетичної та акмеологічної філософських концепцій відбувається фундаменталізація діалектичного розуміння самовдосконалення особистості як самодетермінованого руху будь-якої цілісної відкритої системи до все більшої впорядкованості (самоорганізації) і метою досягнення максимально можливого за даних умов рівня розвитку ("акме" - вершини, розквіту). Так, в теорії синергетики (П.Анохін, С.Курдюмов, І.Пригожий та ін.) підкреслюється, що людина в своєму розвитку не інертна, в ній є джерело саморуху і внутрішньої активності, її саморозвиток обумовлюється "не стільки зовнішніми стимулами, скільки внутрішнім станом" і базується на використанні "енергії її внутрішнього середовища" [41; 141]. Здатність людини до самовдосконалення визнається вродженою властивістю, що

присутня в людині у формі саморуху, який спрямовує усі дії людини на досягнення нею все більшої впорядкованості, гармонії між усіма її підструктурами і набуття більш високого рівня її розвитку, адже "народження нового порядку з хаосу не спонукається ніякою зовнішньою силою, а носить спонтанний характер" [31; 64].

Психологічні аспекти вивчення поняття самовдосконалення зосереджуються на виявленні механізмів і закономірностей особистісного зростання людини, шляхів і засобів її роботи над собою та висвітлюються вітчизняними і зарубіжними психологами на різних методологічних засадах відповідно до обраних філософських пріоритетів.

Зарубіжні психологічні теорії самовдосконалення, що базуються переважно на його ідеалістичному філософському тлумаченні, наголошують на унікальності, потенційній позитивності й здатності до саморозвитку внутрішньої природи людини та розглядають самовдосконалення як особистісний феномен, що забезпечує максимально повне становлення й самореалізацію людини та виступає головною ознакою її психічного здоров'я та найвищою потребою її існування.

Із введенням К.Юнгом понять "самості" як центрального архетипу потенціалу людської особистості та "індивідуації" як всебічного процесу, синтезуючого свідомий і позасвідомий розвиток самості, створюються й активно розвиваються в гуманістичній психо-логії концепції самоактуалізації й самореалізації особистості (А.Маслоу, К.Роджерс, Р.Берне та ін.). Самовдосконалення ж розуміється як вираження людиною власного позитивного потенціалу, прояв ідеальних рис через створення умов для їх реалізації та має характер самоактуалізації як прояву латентних здібностей людини, вираження її внутрішнього особистісного ядра (самості). Головним психологічним механізмом самовдосконалення визначається екстеріоризація, як вираження і закріплення в матеріальних культурних цінностях індивідуально неповторних особистісних надбань, а самоактуалізація (в таких її інваріантах як самовираження, самоствердження,

самореалізація та ін.) - його основною формою. Виявляються закономірності самовдосконалення дорослих людей, оскільки саме на етапі особистісної і професійної зрілості досягається найбільш повна самоактуалізація людини внаслідок достатнього розвитку особистісних і соціальних передумов. Ідея саморуху особистості на шляху пізнання "істинного Я" і реалізації свого потенціалу в діяльності й у взаєминах з іншими обумовлює пошук джерел самовдосконалення в самій особистості, у її внутрішньому світі у вигляді потенційних сил зростання і розвитку. Самовдосконалення вважається вираженням найвищої людської потреби - потреби в самоактуалізації, яка при її реалізації складає життєвий смисл особистості. Із просуванням по ієрархії потреб (мета-потреб зростання, які спрямовують процес самоактуалізації) людина досягає все більшої свободи у виборі напрямків саморозвитку, самостійно формує себе і своє життя, прагне до вершин досконалості.

Сучасні діалектичні теорії самовдосконалення представлені у психології суб'єктності (К.Абульханова-Славська, Б.Ананьєв, В.Петровський та ін.) сприяють трансформації зарубіжних і вітчизняних психологічних підходів до визначення сутності і змісту самовдосконалення особистості на засадах розвитку суб'єктності особи. Виявлення закономірностей становлення людини як суб'єкта діяльності, життя і власного розвитку дало змогу осмислити самовдосконалення як один із проявів суб'єктної сутності людини, що передбачає гармонізацію актуалізуючих та формуючих впливів та власну особистість та виступає головним засобом індивідуального і суспільного розвитку.

Проголошена С.Рубінштейном формула детермінації особистісного розвитку "зовнішні причини діють через внутрішні умови" підкреслює залежність розвитку особистості не стільки від зовнішніх впливів на неї, скільки від прояву її власної активності, спрямованої на розвиток свого творчого потенціалу [177]. Залежність зовнішнього від внутрішнього, як зазначає В.Чудновський, полягає не лише в тому, що зовнішній вплив

реалізується через внутрішнє, а і в тому, що внутрішнє має безпосередньо своє джерело активності і розвитку.

Дослідниця Лосєва Н.М. вважає, що в основі цього процесу лежить психологічний механізм постійного подолання внутрішніх протиріч між рівнем професіоналізму, який є у вчителя («Я – реальне професійне») та його станом, який моделюється («Я – ідеальне професійне»). Самовдосконалення базується на вимогах суспільства і професії до особистості вчителя. Причому вимоги, які висуваються до вчителя повинні бути вищими його реальних можливостей. Тільки в цьому випадку виникають передумови для самовдосконалення у вигляді внутрішніх протиріч у процесі діяльності вчителя, результатом вирішення яких є цілеспрямований розвиток власної особистості. Потреба знаходити свій предмет в образі «Я – ідеальне професійне» стає мотивом роботи над собою. Отже, метою професійного самовдосконалення є досягнення більш значимих результатів та прагнення бути кращим. Оскільки самовдосконалення – це безперервний процес, що діалектично розвивається, то й мета його й уявлення про ідеал постійно змінюються, а вимоги до нього постійно зростають. На практиці це виявляється в тому, що мета самовдосконалення є недосяжною, вона постійно зникає. Отже, межі розвитку особистості не існує [29; 30].

Значного розвитку теорія самовдосконалення набуває в руслі сучасних акмеологічних досліджень (Н.Кузьміна, А.Дєрках, О.Бодальов, С.Климов та ін.), де самовдосконалення виступає самостійним об'єктом вивчення як провідний шлях розвитку особистості, який забезпечує досягнення найвищої досконалості - "акме" (вершини розвитку) в усіх сферах життєдіяльності особи. Визнання основним критерієм досконалості - оптимальності самореалізації особистістю свого творчого потенціалу призводить до осмислення самовдосконалення як важливої передумови успішної творчої самореалізації особи, що досягається завдяки виробленню й актуалізації необхідних для цього рис та якостей. Вагомим внеском акмеології в теорію самовдосконалення стала екстраполяція акмеологічних ідей на проблеми професійного становлення і розвитку особистості. Розроблені акмеологічні технології задають об'єктивний простір для прояву самоактивності суб'єкта,

спрямованої на "досягнення вершин професійної майстерності" в аспектах її "оптимальності", максимальності, "активного самокультивування людиною своїх рефлексивно-творчих здібностей" [168; 63].

Безпосередньо *педагогічна проблематика* самовдосконалення переважно спрямовується на пошук шляхів і засобів посилення внутрішньої самотворчої активності особистості як суб'єкта життєдіяльності та розвитку. Сучасні ідеї самоактивності особистості в процесі її становлення утверджуються, передусім, в контексті гуманістичної педагогіки, заснованої на визнанні цінності кожної людини, її суб'єктного досвіду, внутрішнього світу, на вірі в її професійне зростання, та, відповідно, протиставляються авторитарним тенденціям як у схоластичній педагогіці Середньовіччя, так і в традиційній педагогіці Нового і Новітнього Часу, пов'язаним з неувагою до внутрішнього світу особистості, її інтересів і можливостей.

Відображений ще в античній думці педагогічний принцип: "Допоможи мені, щоб я зробив це сам!" набуває пріоритетного значення в діяльності шкіл Сократа, Платона, Арістотеля, Квінтіліана, де особистість заохочується до вільних розмірковувань та самостійного пошуку істини, до самопізнання.

У концепції Єдиної трудової школи (П.Блонський, В.Зеньковський, П.Каптерев, А.Луначарський, С.Шацький та ін.) в руслі ідей розвитку демократії, самоуправління, співробітництва, збагачення творчого потенціалу та здатності до самовдосконалення кожного відбувається формування творця нового людського життя шляхом його самовиховання й самоосвіти" [49; 57]. Саморозвиток особистості визначається "основою і сутністю всього виховання", адже, як стверджує П.Каптерев, "людина "починається" із саморозвитку, а не з виховання, яке потім приєднується до нього і може діяти тільки па його основі, за його зразком" [200; 79]. Саморозвиток і самовдосконалення вважаються рушійними силами.

Специфічного розвитку набуває ідея самовдосконалення особистості в традиціях так званої "формуючої" педагогіки радянського періоду, в яких самоосвіта й самовиховання як основні форми самотворчої активності

особистості визначаються головними факторами та умовами ефективності усіх впливів на особистість.

Поступовий перехід теорії і практики від "формууючої" педагогіки до "розвиваючої", обумовлений визнанням здатності особистості бути суб'єктом власного навчання, виховання й розвитку.

Особистість в її цілісності, неповторності, здатності до саморозвитку, визнається основною цінністю сучасної гуманістичної педагогіки (Ш.Амонашвілі, М.Берулава, К.Роджерс та ін.), що реалізується в межах особистісно-орієнтованою напрямку освіти (Г.Балл, І.Бех. Є.Бонларевська, В.Серіков, І.Якиманська та ін.). Утверджується пріоритет розвитку кожного окремого учня над розвитком суспільства в цілому, примат духовно-моральної освіти над раціоналістичним виховання —до саморозвитку і самовизначення" [235].

Особливого значення в сучасній педагогічній науці і практиці надається ідеям цілісності в аналізі педагогічних явищ та організації навчально-виховних впливів (В.Ільїн, В.Красвський, О.Мітенко В.Семиченко). Цілісність педагогічної системи, що виражається в наявності різноманітних зв'язків і відношень між її складовими, характеризується впорядкованістю, стійкістю, стабільністю та розглядається "в єдності всіх її елементів і сторін" [97; 138], як стверджує В.Ільїн, "одночасно формує і цілісні стрижневі якості особистості, ... забезпечуючи тим самим її цілісність, гармонійність, цілеспрямованість" [78; 78]. Реалізація принципу цілісності в аналізі особистості учителя, в моделюванні особистісних новоутворень (таких як готовність до діяльності та ін.), у визначенні провідних ознак і складових професійного самовдосконалення педагога та ін. досягається завдяки системності, інтегративності, комплексності розгляду окремих явищ і процесів.

Особистісно орієнтоване навчання, основними ознаками якого, як підкреслює О.Савченко, є індивідуалізація й багатоваріантність методик, організація навчання одночасно на різних рівнях складності, утвердження цінності емоційного благополуччя й позитивного ставлення до світу,

партнерський стиль взаємин, забезпечує створення необхідних умов для саморозвитку й осмисленого визначення своїх можливостей і життєвих цілей. Особистісно орієнтований виховний процес як "повноцінне емоційно насичене й суспільно значуще спільне творче життя педагога і вихованців, що відповідає їхнім основним соціогенним потребам" [22: 14] на думку І.Беха, забезпечує формування самоцінного ставлення особистості до моральних і професійних норм [23] та задає орієнтири її особистісно-професійного зростання.

В історії педагогічної думки накопичено багатий досвід осмислення професійно-педагогічного самовдосконалення як багатогранного феномена, різні грані якого висвітлюються ще в роботах педагогів-класиків, які задають орієнтири його сучасного вивчення. Так, важливість постійного самовдосконалення педагога розкривається у педагогічній спадщині Дж.Локка, який наголошував на тому, що вихователь має спершу сам виховати себе, адже "власна поведінка вихователя ні в якому разі не повинна суперечити його вказівкам, якщо тільки він не хоче зіпсувати дитину" [113]. Я.Коменський у відомих "Законах для вчителів" закликав кожного педагога серйозно ставитись до вдосконалення своєї майстерності, до постійного поглиблення своїх знань, адже "просвітителям людства соромно стояти нижче працюючих ремісників" [92; 598-605], досягнення ж мистецтва навчання, на думку видатного педагога, ґрунтується на самоосвіті та невпинній роботі вчителя над собою. До проблеми роботи вчителя над собою звертався і відомий український педагог-мислитель Г.Сковорода, який бачив у цьому провідний шлях досягнення майстерності в освітній справі, а тому проголошував принцип: "Довго учись сам, якщо хочеш навчати інших" [152]. Осмислюючи педагогічну дію як мистецьку, творчу. Й.Песталоцці вказував на необхідність постійного удосконалення вчителем своєї роботи на основі творчої ініціативи та самостійного "оживлення" й розвитку тих рідкісних педагогічних задатків, які він має від природи [153].

В педагогічній літературі професійне самовдосконалення – це свідома професійна діяльність учителя в системі його неперервної педагогічної освіти, яка

спрямована на підвищення фахового рівня, професійну самореалізацію, подальший розвиток професійно значущих якостей, підвищення ефективності навчально-виховної роботи в школі відповідно як до інтересів, потреб і можливостей учнів, так і до вимог суспільства щодо соціалізації, особистісного і професійного розвитку людини [38, 196].

Вчена Сущенко Л.О. визначає поняття «професійне самовдосконалення» як внутрішній процес якісних самозмін, який відбувається за рахунок усвідомлення вчителем необхідності самовдосконалення, грамотного самоаналізу, власних роздумів і порівнянь своєї педагогічної діяльності з іншими педагогами, яких визнано зразковими; мотивованого, цілеспрямованого й добре організованого саморуху до найкращого в собі [27; 6].

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лосєва Н.М. Самовдосконалення викладача. Навч. метод. посібник, вид. 2-ге перероблене. – Донецьк: ДОННУ, 2004. – 300 с.
2. Сущенко Л.О. Стимулювання професійного самовдосконалення вчителів початкових класів у системі післядипломної освіти: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Л.О.Сущенко. – Держ. вищ. навч. заклад "Ун-т менеджменту освіти" АПН України. - К., 2009. - 20 с.
3. Шестакова Т.В. Формування готовності майбутнього вчителя до професійно-педагогічного самовдосконалення: теорія і практика: монографія / за наук. ред. Н.В. Гузій. – К.: Вид-во НПУ імені М.Н.Драгоманова, 2010. – 174 с.